

3-SHO'BA MATERIALLARI
BUDJET - SOLIQ SIYOSATIDA RISKLAR
TRANSFORMATSIYASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11398537>

Fozilchayev Shuhratjon Qobiljon o'g'li,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Moliya” kafedrasi dotsenti

e-mail: fozilchayevshuhratjon@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiy o'zgarishlar jarayonida barqaror rivojlanish o'rnini bosadigan tizimlar rivojlanishi ko'rib chiqilgan bo'lib, rivojlanishning strategik masalalarini hal etishda soliq-byudjet siyosatining o'rni haqida so'z boradi. Shuningdek, 2022-yilda O'zbekiston Respublikasi byudjetining asosiy soliqlari bo'yicha real va kutilayotgan tushumlar tahlil qilingani holda, O'zbekistonning o'rta muddatli soliq-byudjet siyosatining asosiy maqsadlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: soliq siyosati, xarajatlar va daromadlar, davlat fiskal siyosati, byudjet tasnifi, davlat byudjeti, byudjet risklari.

Byudjet-soliq siyosati, bir tomondan, byudjet daromadlarining (oqilona) nomlarini shakllantirish bilan, ikkinchi tomondan, byudjet xarajatlarini (samarali) sarflash bilan bog'liq. Aslida fiskal siyosat tom ma'noda soliq siyosatini o'z ichiga oladi. Amalda esa aksariyat hollarda byudjet daromadlarini shakllantirishga qaratilgan siyosat odatda soliq siyosati, byudjet xarajatlarini sarflashga qaratilgan siyosat esa byudjet siyosati deb ataladi. Shu ma'noda soliq-byudjet siyosatini bir-biridan shartli ravishda mustaqil va nisbatan mustaqil bo'lgan fiskal va soliq siyosatlarining majmui sifatida ham tan olish mumkin.

2022-yil 28-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarda yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risidagi farmoni qabul

qilingan bo‘lib, strategiyaning uchinchi yo‘nalishi milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o‘sish sur‘atlarini ta‘minlashdan iborat.

2030-yilga borib aholi jon boshiga daromadni 4000 AQSh dollaridan oshib, “o‘rtachadan yuqori davlatlar” qatoriga qo‘shilishiga yo‘l ochishga qaratilgan bir qator choralar belgilandi. 2023 yilgacha makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash va yillik inflyatsiya darajasini bosqichma-bosqich 5 foizga tushirish rejalashtirilgan. Davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish va yalpi ichki mahsulotga nisbatan 3 foizdan oshmasligini ta‘minlash asosiy vazifalardan biri etib belgilandi.

Budjet doirasida aholining takliflari asosida har bir tuman byudjetining kamida 5 foizini eng dolzarb muammolarni hal etishga sarflashni tashkil etish, fuqarolar ishtirokidagi byudjet dasturi, davlat qarzini boshqarish har yili jalb qilinadigan yangi tashqi qarzlar miqdori 4,5 milliard dollardan oshmasligini ta‘minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi farmonida 2019-yil boshidan soliq tizimiga jiddiy o‘zgartirish kiritishni nazarda tutgan edi. “Soliq yukini izchil kamaytirish, soliq tizimini soddalashtirish va soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirish iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va mamlakatning investitsion jozibadorligini oshirishning eng muhim sharti ekanligi belgilab berildi.

Zamonaviy ilm-fan soliqlarni prognozlashni budjet tizimidagi (respublika, viloyat, tuman, shahar byudjetlari, shuningdek, byudjetdan tashqari davlat maqsadli jamg‘armalari) soliqlar va yig‘imlarning soliq salohiyati va tushumlarini baholash sifatida belgilaydi. U davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi prognozi asosida amalga oshiriladi.

Byudjet jarayonidagi risklar bu barcha bosqichlarida byudjet faoliyatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan turli xil etimologiyalardagi mavjud va doimiy ravishda paydo bo‘ladigan yangi hodisalar to‘plami sifatida baholanadi. Shuningdek, byudjet tizimining barqarorligini buzilishi va byudjet jarayonining

barcha bosqichlarida byudjet ko'rsatkichlarini bajarmaslik ehtimoli sifatida baholanadi.

Atrof-muhit omillari va byudjet tizimi byudjetlarini barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan va miqdoriy va sifat jihatidan baholanadigan boshqaruv qarorlari ta'sirida byudjetdagi yo'qotishlari ehtimolini ham byudjet jarayonidagi risklar sifatida keltirish mumkin.

Soliq to'lovchining soliqlarni to'lash va optimallashtirish jarayoni bilan bog'liq moliyaviy va boshqa yo'qotishlarga duchor bo'lish imkoniyati pul shaklida ifodalanadi va risklar ko'lamini belgilab beradi.

Byudjet jarayoni bosqichlarida tavakkalchilikning iqtisodiy tabiati daromadlarni shakllantirish va byudjet xarajatlarini amalga oshirish natijasida namoyon bo'ladi. Byudjet tavakkalchiligi byudjet jarayoniga xosdir, lekin shu bilan birga, mablag'larning markazlashtirilgan mablag'larining parametrlari ko'p jihatdan qabul qilingan boshqaruv qarorlari va joriy iqtisodiy vaziyatga bog'liq. Byudjet risklarining namoyon bo'lish sabablarini aniqlash uchun ularning paydo bo'lishining asosiy manbalarini aniqlash kerak.

Mamlakat budjet-fiskal tizimini iqtisodiy tahlil qilish, soliq tushumlari bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, byudjet tasnifi bo'yicha joriy yangi ko'rsatkichlar, to'plangan ma'lumotlarni baholash, umumlashtirish va mantiqiy fikrlash tadqiqot usullaridan keng foydalanildi.

Byudjet jarayoni bosqichlarida tavakkalchilikning iqtisodiy tabiati daromadlarni shakllantirish va byudjet xarajatlarini amalga oshirish natijasida namoyon bo'ladi. Byudjet tavakkalchiligi byudjet jarayoniga xosdir, lekin shu bilan birga, mablag'larning markazlashtirilgan mablag'larining parametrlari ko'p jihatdan qabul qilingan boshqaruv qarorlari va joriy iqtisodiy vaziyatga bog'liq. Byudjet risklarining namoyon bo'lish sabablarini aniqlash uchun ularning paydo bo'lishining asosiy manbalarini aniqlash kerak.

Tashqi manbalarga xavfli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan geosiyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa omillar majmuasi kiradi.

Ichki manbalar budget tizimi, jumladan, budget tizimini tartibga solishning xususiyatlari, byudjetning iqtisodiy aylanmada ishtirok etish darajasi, moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash tartibi, aholining ijtimoiy faolligi kabi omillar kiradi. Tasodifiy manbalar butunlay kutilmaganda paydo bo'ladi va juda oz darajada qaror qabul qiluvchilarning irodasiga bog'liq. Bularga, masalan, inson faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lmagan tabiiy ofatlar kiradi.

Xavfni yaratuvchi omillarning xilma-xilligi, ularning namoyon bo'lish shartlari va oqibatlari byudjet risklarini batafsil tizimlashtirish va tasniflashni talab qiladi, bu kelajakda byudjet risklarini baholash, tahlil qilish, prognozlash va boshqarish uchun mumkin bo'lgan vositalarni aniqlash uchun zarurdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, jahon iqtisodiyotida globallashtirish jarayonlarining o'sishi nafaqat iqtisodiy aloqalarni o'zgartirishga yordam beradi, balki davlatlarning byudjet tizimiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Bu, o'z navbatida, iqtisodiyotning zamonaviy jadal rivojlanishi tufayli yangi byudjet risklarining paydo bo'lishiga olib keladi. Shunday qilib, uglevodorodlarga jahon narxlarining o'zgaruvchanligi bilan bog'liq allaqachon an'anaviy xavflarga qo'shimcha ravishda, umuman davlatlar yoki iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga nisbatan kiritilgan sanksiyalar cheklolari bilan bog'liq sanksiyalar xavfi mavjud. Tashqi geosiyosiy omil ta'siri ostidagi sanksiya xatarlari davlatning iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarining pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida byudjetga daromadlar oqimini kamaytiradi.

O'zbekiston Respublikasida soliq yuki o'rtacha 22-23 foizni tashkil etadi, bu mamlakatimizda soliq siyosati samarali amalga oshirilayotganidan dalolatdir.

Rivojlangan mamlakatlarda mulk solig'i daromadlari ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarga qaraganda ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu iqtisodiyotda xususiy sektorning rivojlanishi, aholi turmush darajasi va yuqori rentabellik darajasi bilan bevosita bog'liq.

Makrodaraja deganda butun mamlakatning soliq tizimi tushuniladi, boshqacha aytganda, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, uning soliq bosimini bildiradi. Bunda soliq yuki korxonalar va tarmoqlarga taqsimlanadi. Yuridik va jismoniy shaxslarning har biri uchun makroiqtisodiy darajadagi soliq yuki unchalik

katta emas. Chunki ular o'z daromadlaridan byudjetga, byudjetdan tashqari jamg'armalarga soliq va yig'imlar to'laydilar.

Aholining umumiy qatlamiga soliq yuki aholi tomonidan yig'iladigan barcha soliqlarning YaIMga nisbati sifatida hisoblanadi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, aholiga soliq yuki mikro va makro darajalarga bo'linadi. Biz o'z tadqiqotimizda mamlakatimiz aholisi zimmasiga tushadigan soliq yukiga ham to'xtalib o'tishni lozim topdik. O'zbekiston Respublikasining davlat xarajatlari parametrlarini, shuningdek, har bir davlatning xarajatlarini, tarmoqlar bo'yicha xarajatlarni o'z ichiga olgan xarajatlarini, mamlakat byudjetining barqarorligini yoki mavjudligi aniq ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiqdir.

Davlatning soliqlarni undirish bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmasligi byudjet tizimi byudjetlari tarkibida tavakkalchiliklarning paydo bo'lishiga olib keladi, bu esa nisbatan yangi turdagi byudjet tavakkalchiligidir. Ushbu turdagi xavf mamlakatning dunyodagi siyosiy ta'sirining zaiflashishiga, tovar va xizmatlarning an'anaviy xaridorlarini yo'qotishiga olib kelishi mumkin, bu esa eksport salohiyatiga salbiy ta'sir qiladi.

Shunday qilib, byudjet risklari hali kam o'rganilgan soha bo'lib, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida aniq ta'rif va birlashtirishni talab qiladi. Bundan tashqari, dunyoda iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning doimiy rivojlanishi tashqi omillar ta'sirida yuzaga keladigan yangi byudjet risklarining shakllanishiga olib keladi.

Muxtasar qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq tavakkalchiligi muammosini hal qilish, bizning fikrimizcha, paydo bo'layotgan raqamli soliq xatarlarining doimiy monitoringini talab qiladi va davlat uchun iqtisodiy jarayonlarning to'liq shaffofligini ta'minlovchi raqamli transformatsiyalar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Byudjet-soliq siyosatidagi risklar ta'sirini o'rganish natijasida quydagi hulosalarni keltirish mumkin.

1. Byudjet tavakkalchiligi va taqchilligini kamaytirish maqsadida, xususan, korxonalar va tashkilotlarga qo'shimcha soliq imtiyozlari berish orqali ular o'z ixtiyorida qo'shimcha mablag'larga ega bo'lib, ular investitsiya sifatida o'zlashtirish

va qo‘shimcha mahsulotlar yaratishga sarflanadi. Bu byudjetdan tashqari soliq yukining oshishiga olib keladi, bu esa o‘z navbatida byudjet daromadlarini oshiradi va byudjet risklarini kamaytiradi;

2. Xorijiy sarmoyani jalb qilish asosida ichki bozorda import o‘rnini bosuvchi va eksportga yo‘naltirilgan tovarlar hajmini ko‘paytirish va sotishdan kelib chiqib soliq tushumlarini oshirish maqsadga muvofiqdir. Bu byudjetni profitsit bilan ijro etish va byudjet riskini kamaytirish imkonini beradi;

3. Mahalliy byudjetlarning soliq tushumlarini shakllantirish jarayoni muayyan tamoyillarga asoslanishi kerak. Ulardan eng muhimlari: soliqlarni ularning to‘lovchilari o‘rtasida adolatli taqsimlanishi; davlat uchun soliq yig‘ish harajatlari imkon qadar arzon bo‘lishi kerak; byudjetga soliq yig‘ish mamlakat milliy boyligining kamayib ketishiga olib kelmaydimi; soliq yig‘ish jarayoni xususiy sektorni siqib chiqarmasligi kerak;

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligi mahalliy byudjetlarning o‘z vaqtida va yetarli darajada moliyalashtirilishiga, mahalliy byudjetlarning daromad manbalarini ko‘paytirishga, xususan, mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet ijrosini ta‘minlashdan manfaatdorligiga bog‘liq. Mahalliy byudjetlar ijrosi jarayonida keng jamoatchilik fikri va ishtirokini ta‘minlash muhim ustuvor yo‘nalish hisoblanadi.

Yuqoridagi taklif va tavsiyalar mamlakatimizda mahalliy soliq stavkalarini maqbullashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, byudjet barqarorligini ta‘minlash va moliyaviy taqchillikka qarshi kurashishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “Yangi O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi DP-5468-son Farmoni: <http://www.lex.uz/ru/docs/3802374> .

3. Till Gross, Paul Klein. Optimal tax policy and endogenous growth through innovation. Journal of Public Economics. – Volume 209, March 2022.

4. Malikov, T. (2021). Methodological approaches to assessing and forecasting the tax potential of the region. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT), 12(11), 7056-7060.

5. Sorokina, T.V. Fiskal risklarni boshqarish: nazariy jihat. T.V.Sorokin. Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi: xalqaro va milliy jihatlari // II Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Novopolotsk, Polotsk davlat universiteti. 2018. - B. 724-728.

6. Goroxova, D.V. Rossiya Federatsiyasining ta'sis sub'ektlarining byudjet risklarini boshqarish: t.f.n. dis. tanlovi uchun uch. Art. samimiy. iqtisodiyot fanlari / D.V. Goroxov. – M., 2013. - 24 b.

7. Sinenko, O. A. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortishni o'zgartirish // Nazariy iqtisod. - 2020 yil - No 5 (65). – B. 60–67.

8. Malikov T. et al. Methodological approaches to assessing and forecasting the tax potential of the region //Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT). – 2021. – T. 12. – №. 11. – С. 7056-7060.

9. Kobulov K. МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ТЕРРИТОРИИ //Архив научных исследований. – 2020. – Т. 35.

10. O‘zbekiston Respublikasining “ochiq byudjet” portali – www.openbudget.uz asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

11. www.stats.oecd.org – Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD – Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) rasmiy veb-sayti sayti ma'lumotlari.